

WITALI MICHALCZUK

UNIWERSYTET WARSZAWSKI, WYDZIAŁ *Artes Liberales*

<https://orcid.org/0000-0003-4505-1891>

Hermeneutyka liturgii: nowy dyskurs teologii i pułap istnienia

Hermeneutics of the liturgy: a new discourse of theology and the ceiling of existence

Abstract

The article is devoted to the theological thought of Fr. Jerzy Klinger, which stems from liturgical experience. The liturgy is the initial intuition of this great Orthodox theologian. Not only the mysticism of the Eucharist, but also the very formula of art within the liturgy becomes a paradigm of theological thinking. Liturgical realism, as an ontological formula for the eucharist and the poetics of art in the liturgy, defines in Fr. Klinger's thought the vision of the Church and the ways of unity of a divided Christianity. Liturgical intuition is translated into the experience of poetry, which for this theologian-poet was a new way of existence and understanding.

Keywords: Jerzy Klinger, Orthodox theology, Orthodox liturgy, ecumenism, Orthodox Church, Christian unity, poetry.

Abstrakt

Artykuł jest poświęcony myśli teologicznej ks. Jerzego Klintera, która wynika z doświadczenia liturgicznego. Liturgia jest wyjściową intuicją tego wielkiego prawosławnego teologa. W ramach liturgii nie tylko mistyka Eucharystii, ale i sama formuła sztuki staje się paradygmatem myślenia teologicznego. Realizm liturgiczny jako formuła ontologiczna Eucharystii i poetyki sztuki w liturgii określa w myśli ks. Klintera wizję Kościoła i dróg jedności podzielonego chrześcijaństwa. Liturgiczna intuicja zostaje przełożona na doświadczenie poezji, która dla tego teologa-poety była nieodmiennie nowym sposobem istnienia i rozumienia.

Słowa kluczowe: Jerzy Klinger, teologia prawosławna, liturgia prawosławna, ekumenizm, Kościół prawosławny, jedność chrześcijaństwa, poezja.

1. Wstęp

Można śmiało powiedzieć, że we wszystkich dziedzinach teologii ks. Jerzy Klinger kierował się intuicją liturgii. Liturgia była dla niego dziecięcym wspomnieniem, starczym celem, eschatologicznym marzeniem i spełnieniem jego jako człowieka i kapłana. Liturgia była rzeczywistym ukazaniem tego, co było dla niego, jak i dla Jerzego Nowosielskiego, jego przyjaciela, najważniejsze: absolutnej ufności Chrystusowi jako „jedynemu Bogu”¹, z którym można się spotkać jako z Tym, który stoi naprzeciwko, który jest dany jako przyjaciel i jako jedyny, któremu można zawierzyć i którego można się nie bać². Liturgia jest wyjściową intuicją dla myśli ks. Klingera, jest tym, co otwiera i daje dar poetycki, który w liturgii jednocześnie jest i darem prorockim. Nieprzypadkowo w ikonografii Bogurodzicy, w typie określanym mianem „Bogurodzicy z prorokami” albo „Pochwała Bogurodzicy” – bardzo popularnym w prawosławnej tradycji obszaru dawnej Rzeczypospolitej w XV–XVI w.³ – przedstawiano Bogurodnicę nie tylko w otoczeniu proroków, ale i w otoczeniu hymnografów, tych, którzy tworzą poezję liturgiczną, która jest tożsama z darem prorockim. Poezja to rozumienie i wypowiedanie, objawienie sensu, wyciągnięcie go z każdego kawałku rzeczywistości, jej usensownienie. Prorocki dar liturgii daje możliwość dotknięcia słowem tego, co stoi poza granicami człowieka. Liturgia zaś jako całość jest zobaczeniem tego, co będzie, a nawet więcej – ziszczeniem się tu i teraz tego, co stanowi cel rzeczywistości.

Celem mego tekstu jest pokazać pewną wyjściową intuicję liturgii, która staje się paradygmatem teologii ks. Jerzego Klingera. Jak mi się wydaje, najciekawszą cechą tej intuicji jest czysto artystyczna natura, pochodzenie z dziedziny sztuki liturgicznej, tego swoistego artystycznego języka, którym karmi się liturgia wschodniochrześcijańska. Stanowi to wyjątkowy przykład tego, jak sztuka może się stawać modelem dyskursu teologicznego, jak w liturgii język sztuki – będący budulcem tajemnicy, a wobec tego i przynależny sam w sobie sferze sakramentalnej – może otwierać drogę nowego rozumowania o Bogu i świecie.

¹ Zob. sticherę niedzielną „Zmartwychwstanie Chrystusa zobaczywszy”, w której padają następujące słowa skierowane do Chrystusa: „jesteś bowiem Bogiem naszym, oprócz Ciebie innego nie znamy, imię Twoje wyznajemy”.

² Zob. myśl Jerzego Nowosielskiego: „Naprawdę ufam Chrystusowi... Nie boję się Chrystusa, bo jest moim osobistym Zbawcą. Wszystkiego na świecie się boję, nie boję się tylko Chrystusa. Taki jest Chrystus mojej intuicji i wiary”; Zbigniew Podgórzec. 2014. *Rozmowy z Jerzym Nowosielskim. Wokół Ikony – Mój Chrystus – Mój Judasz*. Kraków: Znak, 287.

³ O ikonografii Bogurodzicy z prorokami na obszarze dawnej Rzeczypospolitej – zob. Mirosław Piotr Kruk. 2000. *Zachodnioruskie ikony Matki Boskiej z Dzieciątkiem wieku XV–XVI*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

2. Podejście do liturgii

Istnieją dwie możliwości podejścia do liturgii i wykorzystania jej jako pewnego paradygmatu teologicznego. Pierwszy rodzaj podejścia to taka dyspozycja teologiczna, która wybiera z liturgii pewne treści, traktuje ją jako tekst, pewien metajęzykowy twór względem teologii spekulatywnej, z którego można tworzyć dalsze konstrukty myśli teologicznej. Podejście takie jest zawsze pewną preparacją treści z formy liturgii. Drugie zaś podejście traktuje liturgię jako całość, w której nie można zakładać podziału na formę i treść, nie można wyselekcjonować pewnych znaczeń i pojedynczych paraleli względem dogmatyczno-doktrynalnych formuł. Podejście to zakłada, że sama forma liturgii jest nie tylko nieprzypadkowym zjawiskiem, a stanowi zwartą formułę teologiczną. Takie podejście jest uprawomocnione na gruncie teologii prawosławnej, która w swym dyskursie operuje nie tylko pojęciowymi formułami, a zakresami doświadczenia kościelnego, z których każdy (ascetyka, liturgia, sztuka) stanowi swoisty sposób poznania teologicznego.

W tym drugim podejściu hermeneutyka teologiczna liturgii zakłada, że formy liturgii nie są przypadkowe, a przy tym nie odmawia się im zmiany i ewolucji, których przebieg jest traktowany jako świadomy wybór liturgii, dążenie do wypracowania jej zwartego języka. Ten liturgiczny język, będąc *stricte* artystycznym zjawiskiem, zbiorem określanym jako poetyka środków artystycznych w liturgii albo też opis całości liturgii jako formy artystycznej, staje się zarazem językiem doświadczenia Kościoła, sposobem jego istnienia, ale też czysto dyskursywną „wielkością”. Liturgia jako objawienie mistycznego życia Kościoła zarazem przekłada to objawienie na zwarty język form i zasad poetyki artystycznej. Istotne, że mówienie o wypracowaniu zwartego języka liturgii nie jest jedynie retoryczną paralełą względem wypracowania języka teologii spekulatywnej. Wedle teologii prawosławnej status sztuki jest równy statusowi teologii spekulatywnej – według zasady postrzegania ich jako wyrazu życia sakramentalnego Kościoła. Teologia, a nawet ściślej: formuła dogmatyczna, będą jedynie uzewnętrznieniem mistycznego życia Kościoła, wtórnym wyrazem pierwotnej struktury doświadczenia. Można powiedzieć więcej: status sztuki w tradycji prawosławnej będzie o wiele bardziej pierwotny niż status spekulacji i formuł teologicznych z uwagi na to, że sztuka, będąc formą wyrazu doświadczenia, nadal pozostaje zakresem tego doświadczenia i życia sakramentalnego. Można powiedzieć więcej: Kościół wschodni dał wyraz tej intuicji w postaci Soboru Nicejskiego II, który jest jedynym soborem formułującym dogmatyczne orzeczenie w zakresie sakramentologii, która nadal dla Wschodu pozostaje sferą niezdogmatyzowaną. Językowa natura sztuki w pewien sposób ciągle ciąży ku bezpośredniemu doświadczeniu, a zarazem, ze względu na swój językowy charakter, przynależy do formuł wyrazu

tego mistycznego doświadczenia. Formuła dogmatyczna stanowi wartość ujemną w sposobie budowania, rozszerzenia zakresów doświadczenia – dogmat, pochodząc z doświadczenia, jedynie określa granice, które mają ochraniać tajemnicę przed zbeczczeniem (herezją), sztuka zaś jest formułą pozytywną – oprócz wyrazu doświadczenia, rodzenia się z jej wewnętrznych prawideł, sama staje się nowym obszarem bezpośredniego doświadczenia. Sztuka w liturgii prawosławnej będzie funkcjonować jako ciało tajemnicy. W pewien sposób sama Eucharystia będzie się stawać strukturalnym wzorcem dla sztuki w ramach liturgii – od niej sztuka będzie przejmować swoją moc, na jej podstawie będzie wypracowywać swoją poetykę, a przede wszystkim to Eucharystia nada sakramentalny charakter sztuce w ramach liturgii⁴.

Badanie formy liturgii, wnikanie w ową formę będzie się stawać poszukiwaniem arche myślenia teologicznego. Tak naprawdę każda z dziedzin teologicznych, od egzegezy po dogmatykę, będzie podporządkowana zasadom, rodzącym się z liturgii. Takie podejście do liturgii jest zasadniczym sposobem postępowania ks. Jerzego Klingera. Najwyraźniej model takiego podejścia wybrzmiewa w jego głównej pracy: *Geneza sporu o epiklezę*⁵. W swojej rozprawie ks. Klinger zadaje pytanie o różnicę form kanonu eucharystycznego pierwszych wieków, podzielonego nie tylko różnymi tradycjami apostołskimi, ale przede wszystkim wyznaczającego późniejszy zasadniczy podział na tradycję wschodnią i zachodnią. W różnicy form kanonów pierwszych wieków tkwią zasadnicze różnice teologiczne, z których każda stanie się podstawą wypracowania odrębnej sztuki w ramach liturgii, a wobec tego i różnych doświadczeń i duchowości. W liturgii ks. Klinger odnajduje *differentia specifica* kierunków teologicznych i całych wyznań, pewnych kulturowo-teologicznych formacji, które stanowią główną kwestię określenia drogi porozumienia ekumenicznego, a zarazem są dowodem wariantywności wyrazu doświadczenia chrześcijańskiego, co stanowi niezbywalną wartość. Myślenie ks. Klingera o tajemnicy Kościoła, przyzywanie jego jedności, a zarazem boleśnie doświadczalnego podziału, również dokonuje się w ramach liturgii. W pewien sposób liturgia jest i początkiem, i celem drogi teologicznej ks. Klingera – daje ona możliwość zrozumienia podstawowej tajemnicy dogmatycznej Kościoła, którą jest jego jedność, a z drugiej strony jest celem wielkiego wysiłku ekumenicznego, który z konieczności spełniłby się w liturgii jako jedynej formie obiektywizowania dogmatu jedności, ale i rzeczywistej jedności ludzi

⁴ Szerzej o zasadzie poetyki sztuki w liturgii – zob. Witali Michalczyk. 2023. „Pamięć jako wyznacznik poetyki sztuki w liturgii”. *Latopisy Akademii Supraskiej* 14: 232–276; Виталий Михальчук. 2020. „Письмо о Новосельском. Православие как модель искусства”. *Series Byzantina* 18: 73–87.

⁵ Jerzy Klinger. 2023. *Geneza sporu o epiklezę. Eschatologiczny a memorialny aspekt Eucharystii w kanonie pierwszych wieków*. W Jerzy Klinger. *Dzieła zebrane*. T. 1. Red. Henryk Paprocki. Kraków. Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynów.

w Chrystusie. Wedle mego przekonania tym, co umożliwił ks. Klingerowi takie postępowanie, jest czysto artystyczna formuła liturgii wschodniochrześcijańskiej, która stanowi przekład na język sztuki teologii Eucharystii, a którą proponuję określić mianem „realizmu liturgicznego”.

3. Realizm liturgiczny

Podwójny charakter „realizmu liturgicznego”, będącego zarówno formułą poetyki artystycznej liturgii, jak i teologiczną kategorią liturgii, niejako zdejmując z teologa obowiązek pytania o możliwość zastosowania go w dyskursie teologicznym. Tożsamość pomiędzy formułą artystyczną a kategorią teologii liturgii zdejmując problem granic języka – pokrywanie się sztuki i teologii w tym koncepcie pozwala rozszerzyć pole znaczeń i kategorii opisu teologicznego. Teolog śmiało może zaufać artystycznemu doświadczeniu, obrać je jako paradygmat myślenia, w którym z wiele większą precyzją i bezpośredniością objawia się to, do czego dąży język spekulatywnej myśli.

Główna zasada „realizmu liturgicznego” jako kategorii poetyki artystycznej polega na tym, że poetyka liturgii bizantyńskiej pozwala sobie nie odróżniać rzeczy sztucznej, czyli takiej, która jest stworzona przez człowieka, jest wytworem sztuki, a taką, która jest rzeczą naturalną, realnie istniejącą jako element świata przyrody. Taki podział bardzo wyraźnie jest zaznaczony w scholastyce, w której obejmuje nie tylko separację sztuki i natury, ale i podział na gruncie teologii, przeprowadzając podział na teologię naturalną i teologię objawioną⁶. Taki podział zaciera się na gruncie liturgii bizantyńskiej. Liturgia jest miejscem, gdzie dzieło sztuki można przyjąć jako to, co istnieje o wiele bardziej realnie niż świat zewnętrzny; mówiąc jeszcze inaczej: liturgia pozwala na to, aby doświadczenie sztuki było równie prawdziwe i dyskursywne, jak i doświadczenie przyrody. Ostatecznie doprowadza to do tego, że liturgia staje się miejscem ukazania się z całą oczywistością kategorii określających Kościół, które pozostają poza rzeczywistością, ale są tak poszukiwane przez teologów, szczególnie na drodze porozumienia ekumenicznego.

Realizm liturgiczny najlepiej można zilustrować stosunkiem do światła w liturgii bizantyńskiej. Światło jest o tyle nieprzypadkowym materiałem, gdyż ustanawia tożsamość w zakresie mistyki, sztuk, w tym plastyki i architektury, z których każda jest oparta na intuicji światła jako budulca, materiału, przeżywanego

⁶ O świetle jako „absolutnej metaforze” w kulturze bizantyńskiej oraz różnicy między światłem witraży i złocie bizantyńskich mozaik – zob. Sergiusz Awierincew. 1988. *Złoto w systemie symboli kultury wczesnobizantyńskiej*. W: Sergiusz Awierincew. *Na skrzyżowaniu tradycji*. Tłum. Danuta Ulicka, Warszawa: PIW, 183–196.

doświadczenia; ich parametry mają naturę zarówno artystyczną, jak i teologiczną. Poetyka realizmu liturgii jest jednakowa w stosunku do światła, które trafia przez okno świątyni jako światło dzienne, jak i światła świec, światła odbitego od złotego tła mozaik⁷. Jedna świeca uczestnicząca w liturgii może pomieścić w sobie światło całego słońca⁸. Jakość światła naturalnego na Zachodzie wyznaczyła transparentność witraży jako dzieła powstającego poprzez światło naturalne, jako dzieło Boga, w którym uczestnictwo człowieka jest w pewien sposób biernie. Liturgia bizantyńska znosi podział: naturalne – sztuczne. Dzieło przebóstwa się, staje się nową rzeczywistością nie wedle tego, skąd pochodzi i jaką ma jakość przyrodniczą, a wedle tego, że jest sposobem dziania się tajemnicy, ciałem sakramentu. Jest to sztuka konceptualna, która pozwala przyjąć szeroki rodzaj realizmu, wynikający z liturgii. Jest to realizm przeciwstawny wszelkiemu naturalizmowi i iluzjonizmowi w sztuce, posługujący się całym systemem umowności i abstrakcji w imię otrzymania najbardziej realnego efektu⁹.

Odpowiedź na to, skąd wynika taki realizm liturgiczny, daje ks. Jerzy Klinger w swojej pracy *Geneza sporu o epiklezę*¹⁰. To znamienne dzieło teologiczne jest tak naprawdę traktatem teoretycznym o sztuce, o różnicy nie tylko między obrządkami na Wschodzie i na Zachodzie, ale także o różnicy postrzegania sztuki na Wschodzie i na Zachodzie. Memorialny aspekt kanonu rzymskiego wyznacza sztukę jako wysiłek pamięci, jako przypomnienie, jako przywołanie, zobrazowanie, zilustrowanie, przypatrzenie się – w tym jest niezwykłość sztuki zachodniej, która zawiera jednemu z najbardziej delikatnych materiałów, którym jest pamięć. Dlatego też z tej wielkiej sztuki, z tego szczególnego doświadczenia sztuki, tak odczuwalnego np. w sztuce gotyckiej – bardzo kadrowej, momentalnej – później intuicyjnie narodzi się europejski film, który tak naprawdę skumuluje w sobie dążenie do pokazania życia ludzkiego takim, jakim ono jest, w najbardziej naturalny sposób, najbardziej realnie, uprawiając sztukę do pokazania życia człowieka w jego przebiegu, naturalnym czasie i naturalnym materiale. Z kolei na Wschodzie, gdzie kanon eucharystyczny jest wyznaczony obecnością epiklezy, przywołaniem Ducha Świętego, odczuwanie sztuki znajduje się w przemieniającej mocy Ducha. Jak pokazuje ks. Klinger, obecność epiklezy jest czysto eschatologicznym wołaniem Kościoła pierwotnego, wedle którego cała liturgia jest postrzegana jako zrealizowana escha-

⁷ O swoistym realizmie liturgii bizantyńskiej – zob. Michalczyk. 2023. „Pamięć jako wyznacznik poetyki sztuki w liturgii”, 244–246.

⁸ Robert F. Taft. 2014. „Dziękczynienie za światło”. Ku teologii niesporów. W Robert F. Taft. *Ponad wschodem i zachodem. Problemy rozumienia liturgii*. Tłum. Sebastian Gałęcki, Eliza Litak. Kraków: Wydawnictwo M, 225–235.

⁹ O takim realizmie liturgicznym – zob. Павел Флоренский. 1996. О реализме. W Павел Флоренский. *Сочинения: т. 2*, Москва, 527–531.

¹⁰ Klinger. 2023. *Geneza sporu o epiklezę*; zob. najnowsze syntetyczne dzieło omawiające kwestie epiklezy: Marek Blaza. 2018. *Kościół w stanie epiklezy*. Kraków: Wydawnictwo WAM.

tologia, nie tylko realna obecność Chrystusa tu i teraz, ale i dopełnienie planu całej rzeczywistości, jej podsumowanie i spełnienie. Liturgia, podobnie jak i sztuka, w jej ramach stają się początkiem „nowej rzeczywistości”.

Taka dyspozycja poetyki sztuki rodzi się z doświadczenia Eucharystii, z którą sztuka jest genetycznie związana. Można powiedzieć, że sztuka w liturgii wynika z Eucharystii, czerpie z niej swoje uprawomocnienie i siłę nie tylko służebny względem niej element formy liturgii, a jako kolejne zawierzenie materii, przekładające i zamykające tajemnicę nie tylko w materii chleba i wina, ale i w materii sztuki. Główna oś sporów dotyczących Eucharystii w teologii bizantyńskiej dotyczy kwestii realności Eucharystii. Cały arsenał pojęciowy, wykorzystywany w tych sporach, jest zaczerpnięty z dziedziny sztuki, opisu zjawisk artystycznych i statusu dzieła sztuki. Jeżeli się przypatrzeć najważniejszym sporom teologicznym dotyczącym Eucharystii w teologii bizantyńskiej, to w każdym z nich tkwi czysto artystyczne przeciwstawienie: na to, co jest względne i bezwzględne, czyli realne w sztuce, albo inaczej: jak należy odbierać i warunkować sztukę/Eucharystię względem świata realnego. W tych sporach postuluje się realizm eucharystyczny, który staje się podstawą postrzegania sztuki w liturgii. Niejako Eucharystia nadaje moc sztuce, z Eucharystii rodzi się cała sztuka, jest jej projekcją, a wobec tego i poetyka sztuki będzie określona poprzez status samej Eucharystii – ontologia Eucharystii stanie się zasadą poetyki sztuki. W tym aspekcie również zaznacza się biegunowość na osi Wschód – Zachód: zamiast esencjonalnej doktryny Eucharystii w scholastyce, bizantyńska teologia ucieka się do artystycznych kategorii „symbolu” i „realności”¹¹.

Najwyraźniej pokazuje to eucharystyczna doktryna ikonoklastów, w której Eucharystia jest określona mianem jedynego prawdziwego obrazu Chrystusa¹². W myśli cesarza Konstantyna V Kopronima interesująca nas artystyczna terminologia zostaje wzbogacona uszczegółowieniem, bezpośrednio odpowiadającym wcześniejszemu przeciwstawieniu na to, co „naturalne” i „sztuczne” jako przeciwstawnych biegunów, których zrównanie jest warunkiem wykształcenia się realizmu liturgicznego. Eucharystię Konstantyn określa ciałem Chrystusa wedle „urządzenia” (gr. *kata thesei*), ciało rzeczywiste Chrystusa zaś jest ciałem wedle natury (gr. *kata phisei*)¹³. Linia ortodoksyjna będzie podkreślać absolutny rea-

¹¹ Można zaproponować proporcję, wedle której scholastyczna doktryna eucharystyczna proponuje naturalistyczny esencjalizm, który się równa naturalistycznej sztuce, z bardzo głębokim przeżywaniem egzystencjalnych zawartości, zaś bizantyńską teologię Eucharystii, którą można określić mianem artystycznego realizmu, doprowadza do sztuki konceptualnej, która zamyka człowieka w sobie bardziej, niż jego realizm jego sytuacji.

¹² Zob. Stephen Gero. 1975. „The eucharistic doctrine of the byzantine iconoclasts and its sources”. *Byzantinische Zeitschrift* 68: 2–21.

¹³ Вадим М. Лурье. 2006. *История византийской философии. Формативный период*, Санкт-Петербург, 462–463.

lizm Eucharystii, bycie samym prawdziwym ciałem Chrystusa, Jego osobową rzeczywistością, bez rozróżnienia na to, co jest „naturalne”, i na to, co jest „urządzone”, co należy do aktu stwórczego człowieka¹⁴. Zrównanie tych płaszczyzn w Eucharystii staje się wyjściem ku realizmowi liturgicznemu, który również zostaje przeniesiony na obraz malarski. Realizm tego obrazu wedle Teodora Studyty polega na bezpośrednim doświadczeniu „hipostazy Chrystusa”¹⁵. Eucharystia w pewien sposób ściśle odnosi się do sztuki, która dzięki niej zyskuje szczególne doświadczenie w liturgii bizantyńskiej. Istotne, że późniejsze bizantyńskie spory wokół Eucharystii, zaczynające się w XII w. w Konstantynopolu w postaci kontrowersji Soterichosa Panteugenosa, jeszcze bardziej doprecyzowują składowe realizmu liturgicznego, niejako dopełniając realizm innych parametrów artystycznych formy, takich jak czas – ofiara eucharystyczna staje się tożsama pod względem czasu z ofiarą na Golgocie¹⁶. Mikołaj z Metony, oponent Soterichosa, powie, że nie tylko Eucharystia, ale i cała świątynia zaczyna uczestniczyć, a wręcz jest przenoszona w wymiar czasu, gdzie ofiara Chrystusowa dokonuje się jako wieczne teraz¹⁷.

Realizm liturgiczny, rozszerzający się z ontologii Eucharystii na poetykę sztuk w ramach liturgii, staje się jedyną dozwoloną obiektywizacją dogmatów. Jeżeli teologia jest sposobem rozumienia doświadczenia Kościoła, hermeneutyką dogmatów, a wobec tego ciągłą próbą obiektywizacji życia Kościoła, to w sposób nieunikniony musi uznać liturgię za jedyne kryterium swego postępowania i swój paradygmat. Sztuka, która jest dziełem człowieka, staje się inną rzeczywistością, Duch Święty działa tak, że daje możliwość odczuć sztukę jako inną rzeczywistość, o wiele prawdziwszą niż ta, która jest naszym naturalnym środowiskiem, dlatego też tak prawosławie zawierza sztuce i uważa ją za domenę Ducha Świętego, za element życia sakramentalnego Kościoła. Tak ufa sztuce jako dyskursowi, jako próbie bycia człowieka z Bogiem, jako forma modlitwy. Jest ona tak naprawdę ciałem tajemnicy, tym, w co obleka Kościół swoje największe misteria. Sztuka jest wyrazem życia Kościoła, jedyną możliwością obiektywnego istnienia jego tajemnic. Fakt, że sztuka w takim układzie ma strukturę antynomiczną, po-

¹⁴ Możliwość sprawowania liturgii jest nazywana w tradycji największą twórczością człowieka, której są pozbawieni aniołowie jako ci, co nie posiadają własnej twórczości, a za tym i możliwości sprawowania Eucharystii - por. u Jana Chryzostoma w mowach ma Księgę Rodzaju – „αγγελων γαρ το παρεσταναι, ου το δημιουργειν” – „[czynnością] aniołów jest znajdować się przed [tronem], nie zaś tworzyć”, PG LIV, 588.

¹⁵ Zob. Theodori Studitae. *Antirrheticus adversus iconomachos III*, PG 99. 405b; por. Иоанн Мейендорф. 2000. *Иисус Христос в восточном православном богословии*. Москва, 210–214; Christoph Schönborn. 2001. *Ikona Chrystusa*. Tłum. Wiesław Szymona. Poznań: W drodze, 230–248, 483–485.

¹⁶ П.В. Ермилов. 2008. Константинопольские споры XII в. о богословии Евхаристии [Евхаристия]. В *Православная Энциклопедия*. Т. 17. Москва, 625–627.

¹⁷ Ермилов. 2008. *Константинопольские споры XII в.*, 627.

zwala na zasadzie próby stwierdzić, że należy nie tylko do sakramentalnych, ale i dogmatycznych prawd Kościoła.

4. Konsekwencje teologiczne realizmu liturgicznego

Z tego zobiektywizowania misterium Kościoła wychodzi szereg pojęć teologicznych ks. Klingera. Przede wszystkim obiektywizm liturgiczny staje się dla ks. Klingera głównym paradygmatem określenia tajemnicy samego Kościoła. Wiek XX, tak samo, jak i perspektywa wieku XXI, jest czasem zasadniczych pytań o eklezjologię, która wraz z całą sakramentologią stają się najważniejszymi pytaniami teologii. Jest to swoisty zwrot ku temu, co znajduje się w niewypowiedzianej głębi żywego doświadczenia Kościoła jako tajemnicy, pozostającej w przypadku teologii prawosławnej dotychczas niezwerbalizowane w ramach teologii spekulatywnej. Nie tyle to, co zewnętrzne, jest problematyczne we współczesnym doświadczeniu wiary, jak to było w czasach wielkich herezji i sporów starożytności, lecz coraz bardziej nurtuje samoświadomość Kościoła to, co stanowi wewnętrzną zawartość swojej własnej tajemnicy. Nowe czasy prowadzą do sporów dotyczących nie osoby i natury Chrystusa, a do odpowiedzi na pytanie o naturę i osobowość Kościoła jako żywej tajemnicy. Samoświadomościowy krok Kościoła ku sobie samemu jest początkiem zupełnie nowej i wielkiej epoki teologii, która zaczyna się w XX w. jako zrozumienie tradycji, swoistości myśli, sztuki, doświadczenia mistycznego Kościoła, ale i jego granic, które są nie tyle poszukiwaniem murów obronnych *civitas Dei*, ile bram prowadzących do niego. Wielki ruch ekumeniczny w XX w., który nieco znudził się czasem obecnym, stał się objawieniem, wobec którego wielu sprzeniewierza się, a które jest tak niezbędne dla zrozumienia tajemnicy Kościoła. Jedność i podział, jako główna antynomia obecnego życia Kościoła¹⁸, zmusza do redefinicji podstawowych kategorii eklezjologii. Dla ks. Klingera jako jednego z najwybitniejszych teologów prawosławnych XX w. droga nowego rozumienia tych kategorii przechodzi przez doświadczenie liturgiczne. Dopiero na podstawie doświadczenia Kościoła prawosławnego może zbudować prawdziwą wizję siebie, a zarazem zrozumieć drogę jedności, która jest zamknięta dla wszelkiej eklezjologii, która próbowała obiektywizować dogmat Kościoła oparty o historyczne, administracyjne czy społeczne formy, o czym świadczą dzieje, pełne kłamliwych szat, zakładanych na Oblubienicę Chrystusową, i pseudounii, coraz bardziej dzielących to, co jest jednością w Chrystusie.

¹⁸ Пор. Сергей Булгаков. 1933. У кладезя Иаковлева. О реальном единстве разделенной Церкви в вере, молитве и таинстве. В *Христианское воссоединение: экуменическая проблема в православном сознании*. Париж: YMCA-Press, 9–13.

Wobec „realizmu liturgicznego” można zaproponować jeszcze jedno określenie, o bardziej spekulatywnej niż artystycznej konotacji, a mianowicie „obiektywizm liturgiczny”. Realizm liturgiczny na gruncie teologicznym zaczyna działać jako jedyna możliwa obiektywizacja dogmatu. Dogmat sam w sobie jako struktura antynomiczna nie cierpi żadnej obiektywizacji, która jest gwałtem na nim i odebraniem statusu tajemnicy. Każdy wysiłek obiektywizacji dogmatu narusza antynomiczność języka dogmatycznego, którego natura bierze się ze spotkania dwóch różnych zakresów: boskiego i ludzkiego. Z konieczności w obiektywizacji dogmat staje się albo kawałkiem rzeczywistości ludzkiej i traci swoją moc tajemnicy, albo jest wyłącznie boskim zjawiskiem, niekomunikowalnym dla człowieka. Najbardziej bolesną próbą obiektywizacji dogmatu w historii chrześcijaństwa stała się próba obiektywizacji dogmatu Kościoła. Jak żaden inny koncept teologiczny, Kościół jest narażony na straszliwą obiektywizację. Mistyczny charakter Kościoła w dziejach jego ziemskiej wędrówki był i jest notorycznie obiektywizowany poprzez granice administracyjne, formy władzy w nim, granice wyznaniowe, doktrynalne i nawet narodowe. Najbardziej delikatną sferą teologii chrześcijańskiej jest sakramentologia, która zasadniczo jest tożsama z eklezjologią. Stojąc najbardziej ze wszystkich dziedzin na granicy światów i rzeczywistości, eklezjologia ciągle jest kuszona przechyleniem i świętokradczym wysłowieniem tajemnicy.

W prawosławiu istnieją cztery dogmatyczne kategorie Kościoła, prócz których wschodnia teologia nie zna innych dogmatów o Kościele. Są to określenia z niceo-konstantynopolińskiego symbolu wiary: Jeden, Święty, Powszechny i Apostolski. Określenia „jeden” i „powszechny” najlepiej byłoby określić kategoriami, zaś dwa pozostałe – „święty” i „apostolski” – przymiotami Kościoła¹⁹. Właściwie największy problem teologia chrześcijańska ma z dwiema kategoriami, określającymi Kościół, niż z dwoma przymiotami, wokół których sporów i nieporozumień jest znacznie mniej. Kategorie te niejako ciągle dążą do uzyskania swojej konkretnej egzemplifikacji, przełożenia na desygnat, co w przypadku „miasta niemającego miejsca” (Hbr 13,14) jest niemożliwe. Próby zrozumienia i zbudowania doktryny jedności i powszechności Kościoła jako zobiektywizowanych kategorii nieuchronnie prowadzą do zamiany Kościoła w twór tożsamy ze wszelką inną zbiorowością i partyjnością, a wobec tego zamykają drogę wizji ekumenicznej.

Jedyną drogą zrozumienia jedności Kościoła jest liturgia. Antynomiczna struktura dogmatu jedności Kościoła może być zobiektywizowana jedynie w re-

¹⁹ Zob. moją próbę interpretacji dogmatycznych przedmiotów Kościoła – Виталий Михальчук. 2020. „Письмо о Новосельском. Православие как модель искусства”. Series Byzantina 18: 77–79.

alizmie liturgii, który uświadamia jedność i jedyność Kościoła jako zjawisko sakramentalne. Ks. Klinger nawołuje do „rozpoznania jedności”²⁰ w liturgii i Eucharystii, która osądza nasze próby przeprowadzenia podziałów eklezjalnych na podstawie doktrynalnych, administracyjnych i kanonicznych racji. Zasadniczą cechą prawosławnej eklezjologii XX w. będzie scharakteryzowanie wszystkich kategorii dogmatycznych, orzekających o Kościele, na podstawie Eucharystii²¹. Dlatego ta myśl w tak niezwykły sposób oddziała na myśl rzymskokatolicką, szczególnie w dobie wielkiego II Soboru Watykańskiego. Ks. Klinger uważał to za wielki dar, który prawosławie może przynieść ruchowi ekumenicznemu, gdyż tradycje rzymska i protestancka sprawdziły na sobie „nierentowność” prób obiektywizacji dogmatu Kościoła²². Teologia prawosławna, wolna od wielu niepotrzebnych nawarstwień i zbytecznego formalizmu²³, ofiaruje nowe „narzędzia” porozumienia ekumenicznego, w których kryterium granic Kościoła jest życie sakramentalne, co wedle ks. Klingera jest nową perspektywą zrozumienia jedności Kościołów²⁴.

Najważniejsze określenie Kościoła jako „ciała Chrystusowego”, jak zauważa ks. Florowski, jest czysto eucharystycznym doświadczeniem, rodzi się z Eucharystii i jest przez nią wyznaczone²⁵. Ks. Klinger próbuje uświadomić, że jedność jest zjawiskiem mistycznym, wspólnota – *koinonia* – jest sakramentalnym darem²⁶, którego obrazem może być tylko paradoksalna formuła eucharystycznego chleba, hostii, która wedle liturgii jest „dzielona i rozdzielana, dzielona a niepodzielna, zawsze spożywana, a nigdy nie spożyta”²⁷. Teologów prawosławnych w XX w., niezwykle zaangażowanych w ruch ekumeniczny, zadziwia sytuacja, w której nie patrząc na podział doktrynalny i kanoniczny, Kościół prawosławny przyznaje rzeczywistość sakramentalną w innych Kościołach. Dla takich wybitnych teologów – co ciekawe, w wielu aspektach sobie przeciwnych, jak ks. Ser-

²⁰ Jerzy Klinger. 2023. *Problem interkomunii: punkt widzenia prawosławnego*. W Jerzy Klinger. *Dziela zebrane*. T. 2. Red. Henryk Paprocki. Kraków: Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynów, 292.

²¹ Zob. najważniejsze dzieło w tym zakresie – Mikołaj Afanasjew. 2002. *Kościół Ducha Świętego*. Tłum. Henryk Paprocki. Białystok: Bractwo Młodzieży Prawosławnej.

²² Jerzy Klinger. 2023. *Prawosławie i ekumenia*. W Jerzy Klinger. *Dziela zebrane*. T. 3. Red. Henryk Paprocki. Kraków: Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynów, 110.

²³ Zob. list ks. Klingera do swego przyjaciela, Jerzego Nowosielskiego, o prawosławiu – Jerzy Nowosielski. 2015. *Listy i zapomniane wywiady*. Kraków: Znak, 20–26; Jerzy Klinger. 2023. *O istocie prawosławia*. W Klinger. *Dziela zebrane*. T. 2, 5–38.

²⁴ Jerzy Klinger. 2023. *Koinonia – wspólnota sakramentalna. Perspektywy aktualne*. W Klinger. *Dziela zebrane*. T. 2, 205–207.

²⁵ Георгий Флоровский. 2005. Евхаристия и соборность. В Георгий Флоровский. *Христианство и цивилизация. Избранные труды по богословию*, Санкт-Петербург, 352–353.

²⁶ Пор. Иоанн Мейендорф. 2018. Единство Церкви – единство человечества. В *Церковь и история. Статьи по истории Церкви*. Москва: Свято-Тихоновский Университет, 910–911.

²⁷ Klinger. 2023. *Problem interkomunii: punkt widzenia prawosławnego*, 288.

giusz Bułgakow i ks. Jerzy Florowski – rodzi się wspólne przekonanie o odmienności przebiegu granic Kościoła, wyznaczonych sakramentami²⁸. Tą samą drogą idzie ks. Klinger, dla którego rzeczywistość liturgiczna jest jedyną drogą zrozumienia kategorii jedności Kościoła²⁹. Jeszcze bardziej drogie staje się dla niego Barthowskie określenie Kościoła jako „wydarzenia”³⁰, które ks. Klinger z konieczności rozumie jako wydarzenie eucharystyczne, które jest oznaką obecności Ducha Świętego, stając się zasadą budowy porządku hierarchicznego³¹, a przy tym niepozwalającą zamienić Kościół w instytucję czy grupę społeczną. Eucharystia, jako centrum określenia dogmatu o Kościele, w pewien sposób godzi albo objawia prawdziwe oblicze zarówno hierarchicznego myślenia o Kościele (przynależne stronie rzymskokatolickiej i prawosławnej), jak i subiektywno-społeczne (właściwe dla myśli protestanckiej).

„Cud jedności nie przychodzi dostrzeżenie”³² – mówi ks. Klinger, niejako powtarzając paradoksalną formułę realizmu liturgicznego, która wyznacza sztukę jako doświadczenie mistyczne. Możliwość pominięcia tego realizmu – w tej sytuacji realizmu jedności Kościoła Bożego danego w Eucharystii, prawdziwość, której prawosławie uznaje w innych Kościołach – wyznacza straszliwy podział, rozdarcie Kościoła. Ks. Klinger przestrzega, że grzech podziału – schizmy, jako postawienia siebie poza granicą Kościoła, jego rozbitcie, może się dokonywać nie tylko w perspektywie wyrzucania kogoś poza obręb wspólnoty eklezjalnej bądź dzielenia jej wewnątrz, ale też poprzez odbieranie innym wspólnotom prawdziwości łaski Chrystusowej w nich działającej³³. Po-

²⁸ Zob. dwa zasadnicze teksty z tożsamymi wnioskami: Сергей Булгаков. 1933. Укладезя Иаковлева, 17–32; Георгий Флоровский. 2005. О границах Церкви. W: Георгий Флоровский. *Христианство и цивилизация. Избранные труды по богословию*. Санкт-Петербург, 511–523; zob. także Сергей Булгаков. 1925. „Очерки учения о Церкви”. Путь 1: 53–78.

²⁹ Klinger. 2023. *Koinonia – wspólnota sakramentalna*, 185–204.

³⁰ Jerzy Klinger. 2023. *Na drodze chrześcijańskiego zjednoczenia (Wypowiedź w dyskusji)*. W Klinger. *Dziela zebrane*. T. 3, 357–358.

³¹ Rola Eucharystii jako zasady budowania porządku hierarchicznego, jako szczebli służenia przy Eucharystii, a wobec tego pierwotność Eucharystii jako zasady dogmatycznej Kościoła względem porządku hierarchii sakramentalnej, wybrzmiewa w myśli najbardziej ultraprawosławnego eklezjologa, którym był Włodzimierz Troickij (późniejszy męczennik bp Hilarion). Troickij, nie formułując do końca swoich wywodów, proponuje dość paradoksalną koncepcję, która zakłada, że przyjmując duchownych z innych denominacji chrześcijańskich (przede wszystkim rzymskich katolików), sakrament święceń kapłańskich nie powtarza się nie dlatego, że jest uznany poza granicami prawosławia, a dlatego, że jest „dopełniony” w Eucharystii, przyjmowanej w Kościele prawosławnym – Иларион Троицкий. 1986. *Христианства нет без Церкви*. Монреаль: Издание Братства преп. Иова Почаевского, 117. Zob. analizę tej paradoksalnej koncepcji, z której sam Troicki nie wyroprowadza ostatecznych wniosków – Андрей Кураев. 1998. *Вызовы экуменизма*. Москва, 290–291.

³² Klinger. 2023. *Problem interkomunii: punkt widzenia prawosławnego*, 287.

³³ Klinger. 2023. *Problem interkomunii: punkt widzenia prawosławnego*, 269–271. Zob. bliską ks. Klingerowi myśl, wyrażoną przez ks. Leonida Chrola – mało znanego prawosławnego teologa z Francji, który pochodził z Polski, ucznia ks. Sergiusza Bułgakowa. Ks. Leonid proponuje wizję „powszechnego, integralnego chrześcijaństwa”, które nie mieści się w żadnych z istnieją-

wszechność Kościoła również ma być wyznaczona sakramentalną dyspozycją. Ona nigdy nie jest ostatecznie spełniona, jeżeli jest jedynie kategorią materialną³⁴. Kategoria powszechności, tak często już w okresie starożytnym kojarzona z imperialnym rozmachem cesarstwa rzymskiego, prowadziła do utożsamienia ewangelicznej powszechności z *oikumene*, jako przestrzenią największego na świecie państwa, narcystycznie widzącego na krańcach swoich granic koniec świata. Tylko przewartościowanie kategorii powszechności z wymiaru materialnego na wymiar sakramentalny może uratować ją od tego antychrystowego imperializmu, tak mocno tkwiącego w historii rzymskiego i bizantyńskiego chrześcijaństwa. Drogą ku temu jest spojrzenie na Kościół lokalny jako spełnienie kategorii powszechności, gdzie „powszechny” oznacza pełnię Chrystusa, Jego prawdy, łaski i opatrności³⁵.

To paradoksalne przesunięcie kategorii powszechności jest w całości oparte na doświadczeniu liturgii i świadomości Kościoła pierwotnego. Swój wyraz znajduje w wielu tekstach pierwszych wieków, a nawet przysłowiu, które dla nas zachował Tertulian: *ubi tres, ibi ecclesia*³⁶, którego sensem jest pokazać, że pełnia Kościoła znajduje się nawet w jego „minimalnym” układzie. W zasadzie Kościół pierwotny nie zna takiego zjawiska, jak „Kościół lokalny”, z domniemaniem tego, że istnieje jakiś nadrzędny „Kościół ogólny” – dla świadomości pierwszych wieków każda wspólnota eucharystyczna jest Kościołem powszechnym, ze wszystkimi prawami jej przynależnymi w formułowaniu prawd wiary i pełni łaski. Nie powoduje to przy tym powstania subiektywizmu w duchu charyzmatycznych grup protestanckich, w których każda ze wspólnot układa swoją „wizję” teologiczną. Powszechność Chrystusa jest jedynym warunkiem powszechności Kościoła w myśli ks. Klingera³⁷. Realna obecność Chrystusa w Kościele jest znowuż czysto liturgicznym paradygmatem³⁸, kolejny raz przekonującym, że Eucharystia nie jest sakramentem „w Kościele”, a jest sakramentem samego Kościoła. Ks. Klinger widzi w tym samą rzeczywistość jedności Kościołów,

cych granic wyznaniowych – kategoria powszechności, jako pełnia Chrystusa i objawionej prawdy, nie może się zamknąć w partykularności wyznań, będąc zawsze większą niż one, uczestniczące częściowo w niej. Zarówno ks. Chrol, jak i ks. Klinger podkreślają, że „schizma” i „herezja” mają miejsce w sytuacji odrzucenia prawdy innych wyznań, które mogą być nam niedostępne poprzez nasze ograniczenie, ale odpowiadać prawdzie powszechnej – Леонид Хроль 1974. *Альфа и Омега. Опыт вселенского интегрального христианства*. Париж: Сembrador, 6–10.

³⁴ Klinger. 2023. *Православие и екумена*, 109.

³⁵ Jerzy Klinger. 2023. Kilka uwag na marginesie problematyki eklezjologicznej Uppsali. W Klinger. *Dziela zebrane*. T. 3, 156–158; por. tożsamą myśl – Владимир Н. Лосский. 2007. О третьем свойстве Церкви. W Владимир Н. Лосский. *Боговидение*. Минск, 448–458.

³⁶ Zob. Рудолф Зом. 2005. *Церковный строй в первые века христианства*. Санкт-Петербург, 34–36.

³⁷ Klinger. 2023. *Problem interkomunii: punkt widzenia prawosławnego*, 267–268.

³⁸ Klinger. 2023. *Problem interkomunii: punkt widzenia prawosławnego*, 279–282.

daną jako fakt – on w pewien sposób posiada radosną ufność, tak bliską ufności i radości liturgii, zaś inni, jak np. ks. John Meyendorff, upatrują wspomnianą jedność jako eschatologiczną nadzieję, dokonywującą się na razie w ramach smutku podziału³⁹.

Tak jak i w liturgii ks. Klinger wierzy w realizowany plan eschatologiczny mocą Ducha Świętego, w modlitewnej epiklezie całego Kościoła, która jest również wysłuchaną modlitwą o jego jedność⁴⁰. Duch Święty przemienia Kościół, choć, jak i dary ofiarne pozostaje on w tych samych przymiotach, jest *antitipos* siebie samego⁴¹. „Dążenie do jedności nie może być niczym innym, jak głosem Ducha Świętego, epiklezą jedności empirycznie rozdzielonego Kościoła”⁴² – rozbiecie Kościoła jest tylko empiryczne, na poziomie sakramentalnym łaska nie zna granic, a wobec tego i Kościół jest jeden – to przekroczenie progu empirii, pewnej naturalności, jest próbą wstąpienia w inny realizm, który jest realizmem liturgicznym. Jedność, jak i dogmat, jak i sztuka wielkości tożsame w liturgii powinny być przedmiotem wiary⁴³.

Realizm liturgiczny, z którego wynika sakramentalna podstawa jedności Kościoła, zmusza ks. Klingera do postawienia jednego z najważniejszych pytań ruchu ekumenicznego – i chyba najbardziej piętnowanego przez prawosławnych: Czy jedność eucharystyczna jest celem jedności, czy jest początkiem? Jeżeli cała struktura Kościoła, wraz z charyzmatem hierarchii kapłańskiej, sakramentami, administracyjnym podziałem, rodzi się z Eucharystii, która jest początkiem jedności i jej gwarantem, to dlaczego jedność podzielonego Kościoła ma się zbudować na czymś innym? Liturgiczne myślenie ks. Klingera i jego doskonała intuicja teologii prawosławnej przekonują go o pierwszeństwie Eucharystii w drodze ku jedności – jeżeli jedność nie jest wyrazem materialnej kategorii, to powinna się zaczynać od sakramentalnej jedności⁴⁴. Ks. Klinger będzie nieustannie przekonywać o interkomunii, a nawet podkreślać, że pojęcie to jest krzywdzące, bo implicite zakłada podział: przedrostek „inter-” wymusza myślenie o tym, co zewnętrzne, i o tym, co wewnętrzne, gdyż w rzeczywistości istnieje jedność dana jako tajemnica.

³⁹ Мейендорф. 2018. Единство Церкви – единство человечества, 916–917.

⁴⁰ Klinger. 2023. *Problem interkomunii: punkt widzenia prawosławnego*, 284–285.

⁴¹ O *antitipa*, jako eucharystycznym i artystycznym koncepcie liturgii, zob. Michalczuk. 2023. „Pamięć jako wyznacznik poetyki sztuki w liturgii”, 246–260.

⁴² Klinger. 2023. *Prawosławie i ekumenia*, 121.

⁴³ Klinger. 2023. *Prawosławie i ekumenia*, 120–122.

⁴⁴ Klinger. 2023. *Prawosławie i ekumenia*, 122–124.

5. Poezja

Najważniejszą intuicją teologiczną, a zarazem pułapem istnienia, który wynika dla ks. Klingera z liturgii, jest poezja. Realizm liturgiczny pozwala inaczej odczytać rzeczywistość i zobaczyć w polach, rzekach, kwiatach, jesiennych liściach to, co najbardziej niedostępne, a zarazem najbliższe. Subtelność ks. Klingera pozwala mu stąpać po polach inaczej – nie tylko dlatego, że stąpając, myślał, ażeby nie rozdeptać żadnego robaczka, bo to prawda, że on tak myślał, i kiedy był w klasztorze w Jabłecznej, to chodził po polach tak, żeby nikogo nie zabić, nie rozdeptać najmniejszego żuczka. W tym jest sposób liturgicznego bycia, bycia o wiele prawdziwego niż każde inne twarde stąpanie po ziemi. Ks. Klinger stąpał po wodach i wody stawały się twarde i on mógł iść tam, gdzie inni nie mogą chodzić i do dziś tam stąpać, dlatego, spotykając się z myślą ks. Klingera, bardzo często toną. To dotyczy i prawosławnych teologów, przede wszystkim, i katolickich, i protestanckich. Liturgiczność ks. Klingera pozwala mu inaczej odczytać rzeczywistość, zobaczyć w niej więcej, trafić w jej sedno, nie pozostawić jej samą. Jego wiersze wynikają z jego doświadczenia liturgicznego, są wręcz liturgizacją samej rzeczywistości, w której już nie może być niczego zbędnego, niczego nie dotkniętego, niczego nieuświęconego.

Obiektywizm liturgiczny pozwala ks. Klingerowi uchwycić się najdroższego dla niego obrazu Chrystusa, który staje się bezpośrednim uczestnikiem osobistej sytuacji człowieka, nie roszadając ją, nie dominując ją, a czyniąc w jej jedynokowości, jak i z całego życia człowieka, moment spotkania. Chrystus stojący naprzeciw „zobaczony i skosztowany”, wedle liturgicznej formuły, jest najbardziej delikatnym obrazem Boga-Przyjaciela, którego obraz dla ks. Klingera jest zawarty w słowach Mateuszowej ewangelii (Mt 12,19-20), powtarzającym za Izajaszem: „Nie będzie się wadził, ani nie będzie krzyczał. Trzciny nadłamanej nie złamie i knota tlejącego nie zgasi” (Iz 42,2-3), i tak współbrzmi z obrazem Chrystusa w *Legendzie o wielkim inkwizytorze* Dostojewskiego⁴⁵. To Chrystus, który daje poprzez głos liturgii zrozumieć swoje milczenie, jak za Ignacym z Antiochii lubił powtarzać ks. Klinger⁴⁶. Poetycki dar liturgii to dar innego sposobu bycia, nie tylko rozumienia i otwierania rzeczy dotąd nieznanych; poezja to nowy sposób istnienia, dorostnięcia do samego siebie, a przede wszystkim dorostnięcie „wedle miary Chrystusa” (Ef 4,13). Jedną z tajemnic liturgii polega na tym, że Chrystus wyrasta, a nawet „dorasta” do nas, staje się możliwy do pomieszczenia w naszym życiu, na nowo wciela się w ciało tajemnicy, adekwatne do naszego przyjęcia, nie tylko w postaci chleba i wina, ale i sztuki. Liturgia i sztuka ciągle

⁴⁵ Jerzy Klinger. 2023. *Chrystus na nowo odczytany*. W Klinger. *Dziela zebrane*. T. 3, 461.

⁴⁶ Klinger. 2023. *Chrystus na nowo odczytany*, 461.

objawiają Chrystusa, tak samo, jak Jego obraz ciągle i uporcezywie, z wielkim wzruszeniem, pragnie objawić ks. Klinger w swojej poezji:

О, все свои мысли и чувства
Тебе я, Христе, отдаю.
Смотрю я сквозь ткани искусства
В зовущую бездну Твою.
Когда же расступятся тучи,
Исчезнет последняя мгла –
Не будет резца и созвучий,
Но будет огонь и хвала.
[1936]⁴⁷

Dziecięce doświadczenie liturgii, bezpośrednie bycie w jej żywiole w postaci liturga, które wyraziło się w dziecięcej i młodzieńczej posłudze ks. Jerzego jako dziecka i nastolatka w cerkwi w Poznaniu i u boku swego ciotecznego dziadka, arcybiskupa Teodozjusza w Wilnie, ciągle znajduje wyraz w jego wierszach, które rozszerzają liturgię zamkniętą w świątyni na całą rzeczywistość:

Вверху под куполом поющим
Безмолвным зовом крест плывёт.
Последний гимн. Толпа – всё гуще
От белой церкви до ворот.
Быть может, видно с колокольни,
Как в праздник мира, вдалеке
Идёт Христос – без туч, без молний
С хоругвью белою в руке...
12.04.36
Вильно, 1-й день Пасхи⁴⁸

Bliskość i bezpośredniość Chrystusa w liturgii ks. Klinger ciągle próbuje „po-darować” rzeczywistości, podobnie jak Franciszek z Asyżu chce głosić Chrystusa „bratu Słońcu i siostrze Księżycowi”, braciom ptakom i wilkowi, pragnie, aby zbawienie, jeżeli jest prawdziwe, to z konieczności musi być zbawieniem pol-nych kwiatów, chmur i ptaków. Ks. Jerzy pragnie pokazać, że tajemnica liturgii obejmuje całą rzeczywistość, jest wydarzeniem kosmicznym, często powtarza-

⁴⁷ Jerzy Klinger. 2023. *Poezje*. W *Dziela zebrane*. T. 4. Red. Henryk Paprocki, Witalis Michalczuk. Kraków: Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynów, 304.

⁴⁸ Klinger. 2023. *Poezje*, 299.

nym za siebie bliskim Maksymem Wyznawcą i Teilhardem de Chardin. Tajemnica wcielenia jako wydarzenie kosmiczne, powtarzane z całą realnością w każdej liturgii, wcieleniu Chrystusa w chlebie i winie, słowie i obrazie, ma się dokonać w całej rzeczywistości:

Умер Христос или дремлет? Саван – холмами – во тьму.

Тускло и нежно сквозь землю Звёзды светили Ему.

Тьма – во вселенской могиле. Зори ещё далеки.

Тихо Христа хоронили Травы, цветы, светляки.

28.06.37 Познань⁴⁹

Wysiłek sztuki jest wysiłkiem zbawczym, próbą zbawienia człowieka, miłości, rzeczy, naszego ciała, a przede wszystkim innego człowieka. Sztuka to jedyne wysiłki bycia, który zbawia kochających, który jak nasienie zmartwychwstania kiełkuje pod ziemią, w mroku, aby wydać plon. Plonem sztuki jest spotkanie. Każda sztuka, każde słowo w ostateczności dążą do żywego, ludzkiego głosu, objęcia, bycia razem. Ks. Klinger był wielkim artystą, dlatego tak dobrze, jak nikt inny, rozumiał swego przyjaciela, Jerzego Nowosielskiego. Ostateczna tajemnica słowa, jak i tajemnica liturgii polega na żywym spotkaniu, uobecnieniu, przełożeniu słowa na ciało, jak w liturgii chleb staje się ciałem mego kochanego i tak poszukiwanego Boga. Realizm liturgii daje możliwość absolutnego zawierzenia słowu, które swoją bliskością, jak ewangeliczna perła w objęciach człowieka, zamienia się w żywą osobę:

Всюду шелест из сини

Зеленеющих линий.

И вокруг неживая вода.

Только маленький инок

Среди белых кувшинок

Перевозит на лодке Христа.

03.01.37 Познань⁵⁰

Obiektywizacja Boga w liturgii, w Eucharystii, obrazie i słowie czyni ze sztuki miejsce spotkania. Możliwe, że dlatego dla ks. Klingera tak drogie były idee i odczucia wczesnych mistyków protestanckich, którzy czcili słowo jako tajemnicę i żywe spotkanie z Bogiem. Chrystus wyrastający ze słowa i całego doświadczenia sztuki zaiste jest moim osobistym Zbawcą, Bogiem, który dla mnie

⁴⁹ Klinger. 2023. *Poezje*, 319.

⁵⁰ Klinger. 2023. *Poezje*, 307.

staje się człowiekiem, umiera i daje zmartwychwstanie. Liturgia daje nadzieję na zrozumienie słowa jako wielką nadzieję i oczekiwanie – „oczekuję zmartwychwstania umarłych i życia przyszłego wieku, amen”. Z tej nadziei wyrasta ostateczny krok Boga w rzeczywistości.

Liturgia jest często nazywana ogniem, płomieniem przemieniającym rzeczywistość, eschatologicznym oczyszczeniem, wytapiającym najczystszy rodzaj szlachetnego metalu, zaś poezja jest nazywana „miodem życia”, tym, co nie tylko stanowi esencję życia, jej przetworzony obraz, ale i to, co zachowuje ją od zniszczenia, tak jak to czyni miód z materią. Wobec tego liturgia i poezja dają możliwość dotknąć, a nawet być w tym, co zasadniczo stanowi ostateczny cel rzeczywistości, a wręcz początek czegoś zupełnie nowego, co w języku doświadczenia wiary jest określane zbawieniem. Obiektywizm liturgii pozwala mówić o zbawieniu jako tym, co się dokonuje tu i teraz, o spełnionym królestwie, o obecności Chrystusa, o nowym niebie i nowej ziemi, o tajemnicy bycia wszystkich razem i niemożliwości utracenia kogokolwiek. Zarówno liturgia, jak i poezja są ostateczną nadzieją człowieka i świata, którzy czekają na zbawienie, a także Kościół w liturgii, nie będąc znać swoich granic, separacji i cząstkowości, a przyjdą jako objęcie i powszechne zbawienie:

Nie policzysz grzechów naszych, Boże!
 Któż by liczyć chciał na polach plewy?
 Bo napływa już zachwyty morze
 i napełnia niepojętym śpiewem.
 Nie przestraszy duszy mojej groźba potępienia,
 bo przychodzi oto przebaczenie prędzej niżli prośba –
 w nocy gwiazd kąpiące w oczy złoto.
 I jest ciche, ciche kołysanie
 ponad ludzkich, krętych dróg zawilość.
 I Twe ciche: *Fiat* – niech się stanie!
 Kiedyś z wszystkich spraw wyrośnie miłość!

*W drodze do Płocka, 1 lutego 1955*⁵¹

References

Afanasjew Mikołaj. 2002. *Kościół Ducha Świętego*. Tłum. Henryk Paprocki. Białystok: Bractwo Młodzieży Prawosławnej.

⁵¹ Klinger. 2023. *Poezje*, 118.

- Awierincew Sergiusz. 1988. *Złoto w systemie symboli kultury wczesnobizantyńskiej*. W Sergiusz Awierincew. *Na skrzyżowaniu tradycji*. Tłum. Danuta Ulicka. Warszawa: PIW.
- Blaza Marek. 2018. *Kościół w stanie epiklezy*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Gero Stephen. 1975. „The eucharistic doctrine of the byzantine iconoclasts and its sources”. *Byzantinische Zeitschrift* 68.
- Klinger Jerzy. 2023. *Geneza sporu o epiklezę. Eschatologiczny a memorialny aspekt Eucharystii w kanonie pierwszych wieków*. W Jerzy Klinger. *Dzieła zebrane*. T. 1. Red. Henryk Paprocki. Kraków: Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynów.
- Klinger Jerzy. 2023. *Problem interkomunii: punkt widzenia prawosławnego*. W Jerzy Klinger. *Dzieła zebrane*. T. 2. Red. Henryk Paprocki. Kraków: Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynskie.
- Klinger Jerzy. 2023. *Prawosławie i ekumenia*. W Jerzy Klinger. *Dzieła zebrane*. T. 3. Red. Henryk Paprocki. Kraków: Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynów.
- Klinger Jerzy. 2023. *Poezje*. W Jerzy Klinger. *Dzieła zebrane*. T. 4. Red. Henryk Paprocki, Witali Michalczuk. Kraków: Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynów.
- Klinger Jerzy. 2023. *Koinonia – wspólnota sakramentalna. Perspektywy aktualne*. W Jerzy Klinger. *Dzieła zebrane*. T. 2. Red. Henryk Paprocki. Kraków: Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynskie.
- Klinger Jerzy. 2023. *O istocie prawosławia*. W Jerzy Klinger. *Dzieła zebrane*. T. 2. Red. Henryk Paprocki. Kraków: Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynskie.
- Klinger Jerzy. 2023. *Na drodze chrześcijańskiego zjednoczenia (wypowiedź w dyskusji)*. W Jerzy Klinger. *Dzieła zebrane*. T. 3. Red. Henryk Paprocki. Kraków: Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynskie.
- Klinger Jerzy. 2023. *Prawosławie i ekumenia*. W Jerzy Klinger. *Dzieła zebrane*. T. 3. Red. Henryk Paprocki. Kraków: Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynskie.
- Klinger Jerzy. 2023. *Kilka uwag na marginesie problematyki eklezjologicznej Uppsali*. W Jerzy Klinger. *Dzieła zebrane*. T. 3. Red. Henryk Paprocki. Kraków: Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynskie.
- Klinger Jerzy. 2023. *Chrystus na nowo odczytany*. W Jerzy Klinger. *Dzieła zebrane*. T. 3. Red. Henryk Paprocki. Kraków: Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynskie.
- Kruk Mirosław P. 2000. *Zachodnioruskie ikony Matki Boskiej z Dzieciątkiem wieku XV–XVI*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Michalczuk Witali. 2023. „Pamięć jako wyznacznik poetyki sztuki w liturgii”. *Latopisy Akademii Supraskiej* 14.
- Nowosielski Jerzy. 2015. *Listy i zapomniane wywiady*. Kraków: Znak.
- Schönborn Christoph. 2001. *Ikona Chrystusa*. Tłum. Wiesław Szymona. Poznań: W drodze.
- Podgórzec Zbigniew. 2014. *Rozmowy z Jerzym Nowosielskim. Wokół Ikony – Mój Chrystus – Mój Judasz*. Kraków: Znak.
- Taft Robert F. 2014. „*Dziękczynienie za światło*”. *Ku teologii niesporów*. W Robert Taft. *Ponad wschodem i zachodem. Problemy rozumienia liturgii*. Tłum. Sebastian Gałęcki, Eliza Litak. Kraków: Wydawnictwo M.

- Theodori Studitae. *Antirrheticus adversus iconomachos III*, PG 99.
- Булгаков Сергей. 1925. „Очерки учения о Церкви”. *Путь* 1: 53–78.
- Булгаков Сергей. 1933. У кладезя Иаковлева. О реальном единстве разделенной Церкви в вере, молитве и таинстве. В *Христианское воссоединение: экуменическая проблема в православном сознании*. Париж: Ymca-Press.
- Ермилов П.В. 2008. Константинопольские споры XII в. о богословии Евхаристии [Евхаристия]. В *Православная Энциклопедия*. Т. 17. Москва.
- Зом Рудолф. 2005. *Церковный строй в первые века христианства*. Санкт-Петербург.
- Кураев Андрей. 1998. *Вызовы экуменизма*. Москва.
- Лосский Владимир Н. 2007. О третьем свойстве Церкви. В Владимир Н. Лосский. *Богословие*. Минск.
- Лурье Вадим М.. 2006. *История византийской философии. Формативный период*. Санкт-Петербург.
- Мейендорф Иоанн. 2000. *Иисус Христос в восточном православном богословии*. Москва.
- Мейендорф Иоанн. 2018. Единство Церкви – единство человечества. В *Церковь и история. Статьи по истории Церкви*. Москва: Свято-Тихоновский Университет.
- Михальчук Виталий. 2020. „Письмо о Новосельском. Православие как модель искусства”. *Series Byzantina* 17.
- Троицкий Иларион. 1986. *Христианства нет без Церкви*. Монреаль: Издание Братства преп. Иова Почаевского.
- Флоренский Павел. 1996. О реализме. В Павел Флоренский. *Сочинения: т. 2*. Москва.
- Флоровский Георгий. 2005. Евхаристия и соборность. В Георгий Флоровский. *Христианство и цивилизация. Избранные труды по богословию*. Санкт-Петербург.
- Флоровский Георгий. 2005. О границах Церкви. В Георгий Флоровский. *Христианство и цивилизация. Избранные труды по богословию*. Санкт-Петербург.
- Хроль Леонид. 1974. *Альфа и Омега. Опыт вселенского интегрального христианства*. Париж: Sembrador.